

ELISABETH BARKER

Državni udar u Beogradu i Britanci – Vojni puč 27. ožujka 1941.

O državnom udaru u Beogradu 1941. pisali su podjednako sudionici, protivnici i povjesničari, a britanski ministri Churchill, Eden i Hugh Dalton — koji su bili najviše zainteresirani — pisali su o britanskoj ulozi u njemu. Dva pitanja ostaju otvorena: kolika je britanska odgovornost za udar; da li bi se udar dogodio i mogao dogoditi i bez njih? Kakvo vojno, političko ili moralno opravdanje imaju Britanci da su radili za udar?

Pri svakom pokušaju da se odgovori na ova pitanja valja uzeti u obzir povijesnu i psihološku pozadinu. Uloga Srbije u prvom svjetskom ratu — njezin otpor velikoj sili, povlačenje do mora uz strahovite patnje, borbeni savez s Francuzima i Britancima na solunskom frontu i u Make-doniji — utjecala je i na britanske i na srpske stavove u drugom svjetskom ratu. Za Britance je »galantna mala Srbija« bila nešto više od klišeja iz zaboravljene prošlosti; Britanci su unaprijed bili skloni očekivanju da se Srbi ponašaju na isti način u novom ratu, i osjećali su se razočaranima, pa čak i ražalošćenima, ako su ovi pokazivali znakove da ne uspijevaju slijediti svoju raniju povijesnu ulogu. Činjenicu da je Srbija sada bila dio veće Jugoslavije, suočena s potpuno novim vojnim i političkim problemima, Britanci su, čini se, teško shvaćali. Britanski poslanik, Ronald I. Campbell, napomenuo je knezu namjesniku Pavlu u studenome 1940. da »pretpostavlja da se Hrvate ne bi moglo navesti da uvide kako bi u interesu olakšavanja otpora cijele zemlje napadu bilo bolje da se odreknu obrane Hrvatske, pouzdajući se u njeno obnavljanje poslije pobjede«.¹

A Britanci su nastavili polagati nade u vojnu sposobnost Srba. Vojni je ataše, potpukovnik Charles Seymour Clarke, u prosincu 1940, pošto je izvijestio da visokim redovima vojske nedostaje naročito organizacijska sposobnost i žalio se na nedjelotvoran rad štabova, istakao svoje uvjerenje da bi jugoslavenska vojska »branila žilavo svoju zemlju protiv svih napadača i pokazala se na svaki način vrijednom velike srpske borbene tradicije«.²

Zato su 1940. Britanci očekivali da se Srbi ponašaju kao saveznici, i to kao borbeni saveznici. Na srpskoj su strani također postojala snažna sjećanja na prvi svjetski rat i savez s Francuzima i Britancima. Održalo se i vjerovanje da Britanija, kao svjetska sila, mora biti jaka, bogata i mu-

¹ FO 371/25034, Beograd 1016, 28. 11. 1940.

² FO 371/30259, depeša potpukovnika C. S. Clarkea R. I. Campbellu.

dra — vjerovanje koje je moglo pridonijeti precjenjivanju britanske moći da pomogne Jugoslaviji na strani onih koji su organizirali udar, ali koje nije dijelio knez Pavle. Ako je Britanija imala pretjerano visoko mišljenje o srpskoj vojnoj sposobnosti, mnogi su Srbi imali isto tako pretjerano visoko mišljenje o britanskoj snazi koja je postojala u to vrijeme. Srbi su, *iako ne i knez Pavle*, čini se, imali suviše dobro mišljenje o snazi i sveznanju britanske tajne obavještajne službe naslijeđeno iz prošlosti.

Drugi važan povijesni faktor bio je srpska tradicija političkog zavjereništva u oružanim snagama i patriotskih organizacija čvrsto povezanih s njima, kao što su Crna ruka i Narodna odbrana. Iako su neki Britanci očito znali da ta tradicija postoji, 1940—1941, čini se da nisu potpuno razumjeli kakve bi ona složene i ambivalentne motive i situacije mogla stvoriti. Bili su jednostavno skloni da smatraju pojedince ili organizacije probritanskima ili antibritanskima, bez mnogo obaziranja na unutrašnje srpske borbe za vlast, savezništva ili svađe. To ih je dovelo do toga da su s vremenom stekli i suviše pojednostavnjeno mišljenje najprije o izgledima za udar, a zatim o mogućim posljedicama udara.

Prema tome, postojali su povijesni i psihološki razlozi zašto su Britanci i Srbi bili skloni da imaju određene posebne osjećaje prijateljstva i drugarstva jedni za druge, i da precijene te smatraju pretjerano romantičnim sposobnosti jedni drugih.

Kada je Britanija prva objavila rat Njemačkoj 1939, njezin je glavni cilj u jugoistočnoj Evropi bio da spriječi dalje njemačko političko, a još više ekonomsko, prodiranje u to područje. Štoviše, bila je vezana svojim garancijama, danim u proljeće 1939. Rumunjskoj i Grčkoj kao i Poljskoj. Prema Jugoslaviji Britanija nije imala takvih obaveza. Međutim, Britanci su smatrali da neutralna Jugoslavija ima stratešku i ekonomsku važnost, a vidjeli su u njoj i mogućeg saveznika. Jedna od mnogih britanskih tajnih organizacija stvorena nakon minhenske krize 1938, poznata kao MIR, poslala je potkraj 1939. u Jugoslaviju misiju koju je vodio general Sir John Shee. On je preporučio pomaganje jugoslavenske štampe, izgradnju britanske propagande i povezivanje britanskih oficira s jugoslavenskim »gerilskim kadrom«, za koji se govorilo da već postoji; kao rezultat Shee-ve misije, govorilo se da je uspostavljeno britansko-jugoslavensko »suradivanje«. Na britanskoj strani radili su se planovi za opskrbljivanje radio-aparatima, koji će biti pohranjeni u britanskom poslanstvu, i oružjem za »gerilski kadar«, koje će biti smješteno u skladištima jugoslavenske vojske.³ Međutim, aktivnosti MIR-a na Balkanu ubrzo su izbljebile i glavni zadatak ekonomske sabotaze, političkog ratovanja i subverzija pao je na drugu tajnu organizaciju, Odjel D — poslije srpnja 1940. poznatu kao SOE (Special Operations Executive — Uprava za specijalne operacije) ili SO 2 — koja je 1941. opskrbljivala svoje veze manjim brojem radio-aparata i eksplozivima radi razaranja.

Hitlerove munjevite pobjede na Zapadu početkom ljeta 1940. navele su Francuze, a isto tako i Britance, da se okrenu ideji agresivnije balkanske

³ FO 371/25033, pismo kapetana F. T. Daviesa R. A. Butleru 15. 2. 1940, izvaci iz izvještaja neslužbene misije Jugoslaviji.

politike, koju su Francuzi izrazili kao «potpaljivanje Balkana».⁴ Zajednički potkomitet za planiranje načelnika štabova izdao je 2. lipnja nacrt u kojem se tvrdilo: »Promatrano u svjetlu [...] ozbiljno pogođene Francuske, diverzijski učinak jednog protuosovinskog razbuktavanja na Balkanu mora biti koristan i njoj, a prema tome posredno i nama [...] Balkanska pozornica je posljednja pozornica koja nam je otvorena [...]».⁵

Padom Francuske ova se zamisao raspršila u dim i Britanci su se okrenuli zamisli da »ometu« Njemačku i Sovjetski Savez — pothvat u kojem su Balkan vidjeli kao naročito zahvalno područje. Ali britanski napori da namame Moskvu na otpor političkom, ekonomskom i konačno vojnom napredovanju Njemačke na Balkanu, od lipnja 1940. dalje, nisu pokazivali nikakve znakove uspjeha. Britanski ambasador u Moskvi, Sir Stafford Cripps, izvijestio je u kolovozu da »za sada nema ni najmanje izgleda da se stvori bilo kakva vrsta rascjepa u njemačko-sovjetskim odnosima».⁶ Kada je poslanik u Beogradu, Campbell, obavijestio tri mjeseca kasnije kako prvi sekretar sovjetskog poslanstva govori istaknutim Jugoslavenima da je sovjetsko strpljenje s Njemačkom iscrpjeno, da Sovjetski Savez nije ni u kom slučaju nezainteresiran na Balkanu i da će se uskoro vidjeti velike promjene, čini se da je to ostavilo slab dojam na Foreign Office (Ministarstvo vanjskih poslova),⁷ iako su u to vrijeme Britanci izvršili nov — i neuspjao — pokušaj da se sporazumiju s Moskvom.

S malo nade u sovjetsku pomoć, Britanci su usredotočili svoje snage na to da sami pokušaju potaknuti otpor u balkanskim zemljama protiv njemačkih zahtjeva, naročito protiv zahtjevu da se pridruže Trojnom paktu. Među razmatranim metodama bila je akcija da se pronjemačke vlade zamijene probritanskim vladama ili režimima. U Rumunjskoj, u jesen 1940, Britanci su radili (bezuspješno) na zamjenjivanju režima kralja Karola vladom kojom bi upravljao prozapadni vođa Narodne seljačke stranke, Iuliu Maniu. Plan za zbacivanje bugarskog kralja Borisa, nakon čega bi slijedio jugoslavensko-bugarski savez, Britanija je, prema dru Iliji Jukiću, tadašnjem pomoćniku ministra za vanjske poslove, zabranila početkom rujna 1939;⁸ njegov izvor za ovu tvrdnju bio je tadašnji francuski poslanik u Beogradu Raymond Brugère⁹, pa je prema tome moguće da je Francuska stajala iza ovog plana. Ali čak da su ga Britanci odbacili 1939, oni su i dalje pokazivali zanimanje za ovu zamisao.¹⁰

Bilo je, prema tome, prirodno da su Britanci razmatrali mogućnost zamjenjivanja kneza Pavla i njegove vlade, ako oni ne bi uspjeli da se odupru njemačkim zahtjevima. S britanskog gledišta, nakon pada Francuske, a u očekivanju njemačke invazije na samu Britaniju ili njemačkog prolaska kroz Španjolsku ili Balkan protiv svih britanskih pozicija na Mediteranu i na Srednjem istoku, svaka takva zamisao činila se potpuno

⁴ *Barke*, *British Policy in South-east Europe in the Second World War*, str. 19.

⁵ FO 371/24890, »preliminarni nacrt« Zajedničkog potkomiteta za planiranje J. P. (40) 216, 2. 6. 1940.

⁶ FO 371/24845, Crippsova depeša Halifaxu, 16. 8. 1940.

⁷ FO 371/24845, Beograd 744, 10. 10. 1940.

⁸ *Ilija Jukić*, *The Fall of Yugoslavia*, str. 17.

⁹ Jukić autoru, u srpnju 1975.

¹⁰ Vidi str. 10–12.

opravdanom ako je izgledalo da ometa njemačke ratne napore i pomaže Britaniji. Ipak, vladina osnovna politika u Jugoslaviji, sve do druge polovice ožujka 1941, bila je da se podrži knez namjesnik u nadi da ga se potakne na odupiranje njemačkim zahtjevima.

Tijekom cijeloga razdoblja od pada Francuske do udara u Beogradu Britanci su bili u vezi s političkim elementima — uglavnom u Beogradu — potencijalnim protivnicima kneza Pavla. Na političkom polju, Srpska zemljoradnička stranka bila je najranija i najbliža veza, iako je u početku gotovo sigurno nisu smatrali neprijateljski raspoloženom prema knezu Pavlu; i sve do stvarnog potpisivanja Trojnog pakta njezin je položaj bio neobičan, jer je bila zastupljena u vladi kneza Pavla — za razliku od starijih i većih srpskih stranaka koje su bile ogorčeno protiv njega — dok je u isto vrijeme razmatrala planove za njegovo uklanjanje.

Njezin vođa, dr Milan Gavrilović, bio je privlačna i snažna ličnost koja je lako sklapala prijateljstva s Britancima. Terence Shone¹¹, osobni prijatelj kneza Pavla i prvih mjeseci rata vojni savjetnik pri britanskom poslanstvu u Beogradu, pisao je u prosincu 1939. u Foreign Office da je Gavrilović »sasvim neprocjenjiv za nas ovdje, jer je on jedan od one nekoличine ljudi s kojima se može govoriti sasvim iskreno i od kojih se mogu dobiti pouzdane obavijesti o gotovo svakom predmetu. On je vrlo sposoban čovjek i ministar vanjskih poslova potpuno se koristi njegovom sposobnošću [...] On pokazuje stvarno divljenje i ljubav prema Engleskoj [...] nikada se ne štedi radeći u našu korist.« Shone je dodao da je raniji britanski ministar razmišljao o preporuci Gavrilovića za britansko odlikovanje, ali je zaključio da je bolje ako to ne učini.¹²

U svojoj knjizi *Approach March*, Julian Amery, također je otvoreno pisao kako ga je toplo dočekala porodica Gavrilović kada je početkom rata stigao u Beograd. Kada je ljeti 1940. knez Pavle odlučio da uspostavi diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom i poslao Gavrilovića u Moskvu kao poslanika, Sir Stafford Cripps, novi britanski ambasador, ubrzo je s njim sklopio osobno prijateljstvo, cijenio njegovo mišljenje i vjerovao njegovim obavijestima. Prema Dragiši Cvetkoviću, predsjedniku vlade kneza Pavla, Gavrilović je mogao poslati brzojav zamjeniku vođe Srpske zemljoradničke stranke u Beograd britanskom šifrom putem ambasade u Moskvi i poslanstva u Beogradu; to je Cvetkoviću, navodno potvrdio Campbell.¹³

Pošto je Gavrilović otišao u Moskvu, dr Miloš Tupanjanin, zamjenik vođe Srpske zemljoradničke stranke, postao je njezina glavna veza s Britancima, kako na otvorenoj i službenoj razini s ministrom tako i na neslužbenoj razini sa SOE. Prema dokumentima Foreign Officea iz tog razdoblja, on je zapravo bio u dodiru s gotovo svima — knezom namjesnikom, Cvetkovićem, ministrom vanjskih poslova i drugim članovima Cvetkovićeve vlade, jugoslavenskim generalštabom i, jasno, s patriotskim organi-

¹¹ Kasnije Sir Terence Shone, KCMG, stalni zamjenik izaslanika UN 1948.

U pismu nije navedeno ime. Po svemu sudeći riječ je o Stojanu Gavriloviću, višem činovniku u jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova.

¹² FO 371/25031, Shoneovo pismo R. A. Butleru, 20. 12. 1939.

¹³ *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 7, Posle petnaest godina, Paris, 1956, str. 27—28.

zacijama i opozicijskim političkim strankama. Viši oficir SOE u Beogradu od siječnja do travnja 1941, George Taylor, izvijestio je nakon udara da je njegova organizacija imala »odnose potpunog osobnog povjerenja i suradnje s Tupanjaninom«. ¹⁴

Od srpnja 1940. SOE je novčano pomagala Srpsku zemljoradničku stranku sa četiri do pet tisuća funti mjesečno. Subvencionirala je također stariju ali manju Samostalnu demokratsku stranku (u početku stranku Srba u Hrvatskoj), koju je u Cvetkovićevoj vladi predstavljao Srđan Budisavljević. ¹⁵ Osim toga, SOE je imala veze s trima srpskim strankama koje su bile protiv kneza Pavla i sporazuma iz 1939. koji je njegova vlada zaključila s vođom Hrvatske seljačke stranke Vladkom Mačekom. Bile su to Radikalna, Demokratska i Nacionalna stranka. Njih SOE nije subvencionirala. Zapravo je grčki kralj Đorđe II uoči udara primijetio da su »izvjesni jugoslavenski opozicioni političari izrazili iznenađenje i žaljenje dopisniku grčkih novina jer im britansko poslanstvo nije nikada ponudilo nikakav novac« — ali ova se priča mogla zlobno okrenuti. ¹⁶

Nikakva britanska pomoć nije isplaćena ni maloj radikalnoj Narodnoj seljačkoj stranci, koju je vodio Dragoljub Jovanović, a s kojim su bili u vezi neki članovi SOE.

Ostale važne političke veze Britanaca bile su patriotske organizacije, primjerice Narodna odbrana (koja je potjecala iz nacionalističkog pokreta za sjedinjenje svih Srba prije prvoga svjetskog rata), četnička organizacija, razne organizacije ratnih veterana i jedno tijelo nazvano Red belog orla s mačevima. Na tom području SOE je imala glavnu vezu s Ilijom Trifunovićem, načelnikom Narodne odbrane, i njegovim prijateljem i suradnikom Jovanom Đonovićem, prijašnjim jugoslavenskim poslanikom u Albaniji. Narodnu odbranu je subvencionirala SOE, a George Taylor je u svom izvještaju od lipnja 1941. pisao: »Preko Ilije Trifunovića bili smo u mogućnosti da zatražimo i dobijemo praktički sve što smo željeli od 'nacionalnih društava'.« ¹⁷ To je možda bilo donekle i pretjerano; bilo bi možda točnije reći da su se u proljeće 1941. interesi Trifunovića i njegovih suradnika približili britanskim interesima. Đonović je, kako se vidi iz izlaganja Juliana Ameryja u knjizi *Approach March*, pomagao SOE u naporima da pokrene pobunu u sjevernoj Albaniji; ali je, naravno, i sam bio aktivan na tom području.

Postojala je još jedna organizacija s kojom su Britanci održavali prijateljske veze — Srpski kulturni klub, prilično novo tijelo koje je okupljalo znatan broj profesora Beogradskog univerziteta i neke diplomate. ¹⁸ Među njima se isticao stariji povjesničar profesor Slobodan Jovanović, a jedan od duhovnih pokretača kluba bio je mladi profesor Radoje Knežević, jednom tutor mladog kralja Petra. Prijateljstvo prema Britancima klub je pokazao u ranom stadiju rata pozdravnim porukama prenesenim poslanstvu. Nejasno je da li je SOE poslovala s njim ili s profesorom Kne-

¹⁴ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY o nekim aktivnostima SOE u Jugoslaviji, 24. 6. 1941.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ FO 371/30243, Atena 519, 26. 3. 1941.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, str. 255.

ževićem; Taylor nije tvrdio da jest, iako je odavao priznanje Kneževiću kao bez sumnje »mozgu iza zavjere« (koja je dovela do udara) i vezi između načelnika zrakoplovstva i kraljevske garde.¹⁹

Međutim, Srpski kulturni klub imao je veze sa članovima poslanstva. Sir Peter Garran, tadašnji drugi sekretar, sjeća se da je izdanih 5.000 primjeraka manifesta upravo prije potpisivanja Trojnog pakta u ožujku 1941. štampano u tiskari u suterenu poslanstva i raspačano. Ovaj »izazivački i provokativan« manifest javljen je brzojavom Foreign Officeu u London i odmah objavljen u srpsko-hrvatskoj emisiji BBC-a.²⁰

Postojala je povezanost s prošlošću, zajednička brojnim srpskim političkim elementima s kojima su Britanci bili u vezi — neki oblik udruživanja s Crnom rukom, zavjereničkom patriotskom organizacijom koju je 1911. pod imenom »Ujedinjenje ili smrt«, osnovala skupina srpskih oficira koji su osam godina ranije ubili kralja Aleksandra Obrenovića i njegovu ženu. Kasnije su bili upleteni u ubojstvo nadvojvode Franza Ferdinanda 1914. Savladao ih je kralj Aleksandar 1917. Nakon procesa pogubljen je njezin voda Dragutin Dimitrijević Apis. Apis je ipak ostao vrst srpskoga narodnog heroja. Julian Amery je pisao da se Ilija Trifunović sjeća svog prijateljstva s Apisom.²¹ Postoje razlozi za mišljenje da je Trifunovićev prijatelj Donović imao slične veze. Milan Gavrilović — kako je Cvetković kasnije tvrdio — bio je u mladosti član Crne ruke; napustio ju je, što mu nisu oprostili, ali je zadržao njezin »zavjerenički duh«. ²² Srđan Budisavljević, upravo prije prvoga svjetskog rata, bio je prijatelj i politička veza Apisa, a poslije tog rata prisilili su ga da oslobodi one članove Crne ruke koji nisu bili pogubljeni 1917.²³ Slobodan Jovanović spominje se u procesu 1917. kao jedan od onih koji su se družili i navodno kovali zavjeru s Apisom 1916.²⁴

Američki povjesničar J. B. Hoptner smatra da je brigadnom generalu Bori Mirkoviću, čovjeku koji je konačno izbio kao prvi pokretač udara 1941, Apis bio uzor na polju rodoljubnog zavjereništva.²⁵ Međutim, on ne smatra da je Mirković imao izravnih veza s Apisom.

Ove veze s prošlošću, iako same možda ne vrlo značajne, pokazuju zavjereničku tradiciju i atmosferu koja je vladala u Beogradu 1940—1941 — tradiciju i atmosferu koja nije imala nikakve veze s Britanijom i vrlo malo s probritanskim osjećajima, ali je bila čvrsto vezana za srpsku prošlost i vrlo osebusno poimanje srpske narodne časti. Ne zna se jesu li Britanci zaista mogli razumjeti njezinu silinu i složenost — osim, možda, mladog Juliana Ameryja i njegova oca Lea, tadašnjeg državnog sekretara za Indiju, čija je uzbudljiva i raspaljiva radio-emisija iz Londona uoči udara 1941. nastojala da apelira na emocije koje pobuđuju sjećanje na Apisa.

¹⁹ Izvještaj SO-u 24. 6. 1941.

²⁰ Sir Peter Garran autoru, u kolovozu 1976.

²¹ Amery, loc. cit., str. 175.

²² *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 7, str. 26.

²³ Svetozar Pribičević, *La Dictature du Roi Alexandre*, str. 278, 302.

²⁴ *Ibid.*, str. 298.

²⁵ Hoptner, loc. cit., str. 250—251.

Neovisno o vezama s raznim srpskim političkim strankama i rodoljubnim organizacijama koje su podržavali poslanstvo i SOE, veze s jugoslavenskim vojnim snagama snažno su njegovali vojni, mornarički i zrakoplovni atašei. Nema dostupnog dokaza da su spomenute službe novčano pomagale ili podmićivale članove oružanih snaga. Nasuprot tomu, SOE je bez sumnje opskrbljivala novcem generalštab od jeseni 1940. radi organiziranja sabotaze rumunjske naftne brodske pošiljke Dunavom za Njemačku (projekt koji je imao relativno malo uspjeha).²⁶

Prvi plan za udar o kojem su Britanci bili obaviješteni ubrzo nakon pada Francuske, očito su nadahnjivali politički elementi s kojima je bio u vezi Odjel D/SOE. Imao je i neobičan odjek iz prošlosti. Godine 1915. Crna ruka, da bi preduhitrila očekivani napad neutralne Bugarske na Srbiju, željela je da se pokrene prva, zauzme Sofiju, oslobodi vođu Bugarske seljačke stranke Aleksandra Stamboliskog iz zatvora i promijeni režim s novom vladom naklonjenom zapadnim saveznicima.²⁷ U srpnju 1940. Campbell je izvijestio Foreign Office da stanoviti elementi »pomišljaju da se koriste nezadovoljstvom koje se osjeća zbog proosovinske politike sadašnje vlade i da pokušaju državni udar i istodobno izjave solidarnost s Velikom Britanijom«. Ovi su elementi očekivali da će imati podršku »patriotskih organizacija kao što je Narodna odbrana«, srpska pravoslavna crkva, važni dijelovi vojske i »naročito seljaci« (vjerojatno se odnosi na Srpsku zemljoradničku stranku). »Navodni plan Narodne odbrane«, nastavljao je Campbell, »bio je za istovremeni udar Bugarske agrarne stranke u Bugarskoj, koja bi silom uklonila kralja Borisa kao prvi korak prema jugoslavensko-bugarskoj federaciji; knez namjesnik u Jugoslaviji bio bi zamijenjen mladim kraljem. Hrvatima bi se ponudila mjesta u novoj vladi; Jugoslavija bi napala Albaniju i tamo podupirala revoluciju »navodno da izazove Italiju na rat«, i pružila bi »maksimum vojničkog otpora« njemačkoj invaziji. Nova vlada očekivala bi trenutno priznavanje Britanije, savezništvo i vojnu pomoć. Campbell je naglasio da »nijedan član poslanstva nije poduzeo nikakve korake u traženju veza sa začetnicima plana koji su za nj bili isključivo odgovorni«.

Julian Amery u knjizi *Approach March* daje prikaz svojih razgovora s Trifunovićem, Đonovićem i Gavrilovićem i u stanovitoj mjeri iznosi da su za plan bili isključivo odgovorni njegovi začetnici. Štoviše, srpske veze s prognanim bugarskim lijevim agrarcima, Kostom Todorovim i Aleksandrom Obovim, te vođom stranke u Bugarskoj drom G. M. Dimitrovim, sigurno su prethodile svakoj vezi s Odjelom D ili SOE; a zamisao jugoslavensko-bugarske federacije na osnovi uklanjanja Borisa bila je u Beogradu već nekoliko godina novinarsko naklapanje.

Mada je u rujnu 1939 — ako dr Jukić ima pravo — Britanija odbacila zamisao, nakon pada Francuske razmatrala ju je mnogo ozbiljnije. O njoj su raspravljali Foreign Office, dr Hugh Dalton kao ministar zadužen za SOE i načelnici štaba koji su podupirali Daltonovo zalaganje za mnogo povoljniji odaziv nego što je htio Foreign Office. Konačno je lord Halifax, ondašnji ministar vanjskih poslova, odgovorio Campbellu 3. kolovo-

²⁶ Izvještaj SO-u 24. 6. 1941.

²⁷ *Pribičević*, loc. cit., str. 286—287.

za: »Plan se čini preuranjenim, ali kasnije bi mogao biti od prvorazredne važnosti za vladu Njegova Veličanstva.« Campbell je morao »ukazati usmeno« kako su smatrali, iako plan trenutno nije imao podršku britanske vlade, da ona smatra ovo pitanje tako važnim da preuranjena akcija nije smjela ugroziti konačan uspjeh, naročito u trenutku kada vlada nije mogla jamčiti nikakvu pomoć; ona ne može pristati ni na kakvo nasilje nad knezom namjesnikom.²⁸

O onome što se kasnije dogodilo u Beogradu nema dokaza. Kada je riječ o bugarskoj strani, SOE je održavala vezu s elementima protiv Borisa, ne samo s lijevim agrarcima pod G. M. Dimitrovim, već i sa Zveno grupom vojnih oficira i protogerovističkim krilom Unutarnje makedonske revolucionarne organizacije; do kraja 1940. dala im je malu novčanu pomoć i planirala davanje materijala radi sabotaže ili čak za nasilnu akciju. George Rendel²⁹, poslanik u Sofiji, nije blagonaklono gledao ove aktivnosti, a posjet Juliana Ameryja Sofiji u kolovozu 1940. doveo je do uklanjanja s njegova mjesta u Beogradu. Alexander Glen³⁰, koji je dio 1940. bio beogradski načelnik Odjela D/SOE, pisao je nedavno da on još uvijek vjeruje kako je plan za uklanjanje Borisa mogao uspjeti: »Da je uspio državni udar u Bugarskoj, vladavina Zemljoradničke stranke bi sigurno izmijenila tijek događaja u jugoistočnoj Evropi«, a priklanjanje kralja Borisa i njegove zemlje k Njemačkoj moglo bi se izbjeći.³¹ Očito da uspješan udar u Bugarskoj ne bi mogao uspjeti bez jugoslavenske podrške, i da bi takav udar neizbježno imao velik odjek unutar Jugoslavije. Ali može se raspravljati da su elementi protiv Borisa bili suviše slabi, a kralj prečvrsto ušančen da bi uspjeh bio moguć.

Iduća poznata prilika kojom je Foreign Office pomislio na udar bila je u listopadu 1940, kada je Campbell izvijestio iz Beograda da »postoje već stanovito vrijeme ustrajne i prilično učestale glasine o neminovnoj zamjeni sadašnje vlade jakom vojnom vladom koja bi okončala politiku ustupaka Osovini, ali nisam mogao utvrditi da li su, ili su bile, istinite. Knez Pavle«, nastavljao je Campbell, »je poricao svaku namjeru da mijenja svoju vladu, ali mogao bi postojati spontani pokret ili želja vojske i/ili srpskih elemenata.«³² Ovo prilično neodređeno i oprezno izražavanje pokazuje da se Campbell u ovom slučaju mogao pouzdati manje na izvještaje SOE, a više na izvještaje onih koji su imali najčvršće profesionalne veze s jugoslavenskim vojnim snagama — vojnog atašea, pukovnika C. S. Clarkea, zrakoplovnog atašea, pukovnika avijacije A. H. Macdonalda i njegova pomoćnika Toma Mapplebecka, te mornaričkog atašea, kapetana Maxa Desparda. Ali ne postoji nikakav dokaz da je ijedan od spomenutih atašea u tom trenutku imao ikakvih veza s bilo kakvim pokretom za uspostavljanje »vojne vlade«; njihove veze, tada a i kasnije, činilo se da su uglavnom zainteresirane za pronalaženje da li bi Britanci mogli evakuirati velike jugoslavenske snage bilo preko Jadrana ili kroz

²⁸ FO 371/25033, Beograd 482, 25. 7. 1940, J. Nicholsova bilješka 27. 7. 1940, bilješka dra Daltona 1. 8. 1940, L. C. Hollisova bilješka (nedatirana), FO Beogradu 3. 8. 1940.

²⁹ Kasnije Sir George Rendel, KCMG, H. M. ambasador u Belgiji od 1947. do 1950.

³⁰ Kasnije Sir Alexander Glen.

³¹ *Alexander Glen*, *Footholds against a Whirlwind*, str. 58—59.

³² FO 371/25033, Beograd 761, 15. 10. 1940.

Solun — mada je kasnije ova zamisao, osnovana na sjećanjima iz prvoga svjetskog rata, postala blisko povezana s idejom udara.

Ma kakav bio izvor Campbellove informacije, Foreign Office je odgovorio s manje oduševljenja i više opreza u listopadu 1940. nego u kolovozu: »[. . .] vaš brzojav upozorava da ustavna ili neustavna promjena vlade vjerojatno ne bi nastala u korist naših interesa, i s tim se mišljenjem slažemo [. . .] Žao nam je što jugoslavenskoj vladi nije moguće dati ikakvu nadu u materijalnu pomoć.«³³

Međutim, nekoliko dana kasnije, talijanski napad na Grčku i grčki neočekivano uspješan otpor izazvali su promjene u britanskom stavu prema Jugoslaviji. Britanci su, u odgovoru na grčko traženje i ispunjavajući svoju garanciju iz 1939, poslali zračne eskadrole u Grčku, i u siječnju 1941, imajući dobar razlog da vjeruju kako Nijemci namjeravaju intervenirati, ponudili i kopnene snage. Ponudu je odbio grčki general Ioannis Metaxas kao neprimjerenu i prema tome samo provokativnu, a što je duboko žalio knez Pavle, čija je zabrinutost i malodušnost izazvala Churchillov prezir. Poslije smrti Metaxasa grčki se stav promijenio, vjerojatno pod osobnim utjecajem kralja Đure II, i Britanci su poduzeli balkansku kampanju za koju su se svi složili — Churchill, Eden, načelnici štaba, komandanti Srednjeg istoka — da je vojno hazardiranje, ali politički nužna i vrijedna truda. U britanskim naporima oko uspostavljanja ravnoteže između vojnih opasnosti i mogućih političkih dobitaka, jugoslavenski faktor započeo se smatrati odlučnim, vojno i politički.

Dalton je u siječnju poslao Georga Taylora, višeg SOE oficira, u Beograd sa zadatkom da pristupi operacijama na Balkanu, s obzirom na očekivano njemačko kretanje na jug kroz Rumunjsku i Bugarsku protiv Grčke. Ali bar do 18. ožujka to nije, u slučaju Jugoslavije, značilo udar, već prije protunjemačko političko agitiranje i propagandu čija je namjera bila da zaustavi vladu kneza Pavla od potpisivanja Trojnog pakta i ako je moguće da pridobije Jugoslaviju kao aktivnog saveznika.³⁴

Zbog toga su političke veze SOE očito bile dobro prilagodene i mogle se upotrijebiti za pojačanje i dopunu službenog rada Poslanstva. Srpska zemljoradnička stranka bila je krajnje aktivna i na službenom i na tajnom planu. U Beogradu je Tupanjanin bio svuda prisutan, povezan s gotovo svakim koji je nešto značio. Britanski mornarički ataše je prethodnog studenog izvijestio da je tajni vladin komitet, koji je proučavao pitanje evakuiranja velikih jugoslavenskih snaga kroz Solun ili Kavallu u slučaju njemačkog kretanja na jug, dao upute Tupanjaninu da mu se približi, kako bi saznao da li bi Britanci bili u stanju osigurati pomorsku i zračnu zaštitu za evakuaciju 300.000 ljudi.³⁵ Jugoslavenski se generalštab, čini se, i dalje koristio Tupanjaninom za svrhe ovakve vrste.

U međuvremenu je u Moskvi Gavrilović bio aktivan 'na dugu stazu'. Cripps je dvaput u veljači izvijestio da je Gavrilović vršio pritisak da Britanija obeća kako će podržati jugoslavenske zahtjeve za Istru i otoke u Dalmaciji kao poticaj Jugoslaviji da uđe u rat, i tražio ubrzanje jugo-

³³ FO 371/25033, Dixonova bilješka 22. 10. 1940, FO Beogradu 534, 24. 10. 1940.

³⁴ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

³⁵ FO 371/25034 N. A. Beograd DNI-u 1845/21, 22. 11. 1940.

slavensko-turskih razgovora. Za ovo bi se saznalo u zemlji, i »to bi pomoglo da se ubrza odluka pod pritiskom vojnog i javnog mišljenja«. ³⁶ Kao posljedica Gavrilovićeve prijedloga, Foreign Office je podnio povoljan memorandum o Istri ratnom kabinetu 1. ožujka, ³⁷ a idućeg je dana poslan brzojav u Atenu Anthonyju Edenu, tada ministru vanjskih poslova, i Campbellu u Beograd, ovlašćujući ih da obavijeste jugoslavensku vladu o britanskoj simpatiji za reviziju granice u Istri. ³⁸ Nedugo zatim Cripps je izvijestio da je Gavrilović upleten u očito kompliciran sovjetski manevar da potakne jugoslavensku vladu da preuzme inicijativu i zatraži vojni savez; Gavrilović je zatražio od Beograda upute da to učini. Kada je u Beogradu Cvetković pitao Tupanjanina za njegovo mišljenje o ovom projektu, ovaj je izrazio »toplo odobravanje«, jer bi to »nedvojbeno suprotstavilo SSSR Njemačkoj«. ³⁹ (Za Gavrilovićevo korištenje britanske šifre, v. str. 7.)

Potkraj veljače Tupanjanin je, poslije sastanka s knezom Pavlom, obavijestio Britance o strateškom planu koji je iznio netko opisan kao »W« (šifra u britanskim dokumentima za Dragišu Cvetkovića), koji je, kako je Tupanjanin razumio, odobrio knez Pavle. Prema tom planu Jugoslavija bi, ako bi Njemačka upala u Bugarsku da napadne Grčku, djelovala ovako: armija bi se boreći povukla sa sjevera u Bosnu i utemeljila se na Jadranu gdje bi se očekivalo da će joj britanska mornarica pomoći i ponovno opskrbiti hranom; armija na jugu odmah bi napala Talijane u Albaniji, dok bi druga armija istodobno napala Bugarsku, a armija od 300.000 ljudi bila bi smještena u južnoj Srbiji za obranu Soluna i prema potrebi povukla se iz zemlje. (To je očito bio plan R-41, koji je iznio jugoslavenski generalštab 22. veljače, pod pokroviteljstvom generala Petra Kosića, a odobrili su ga knez Pavle i general Petar Pešić, ⁴⁰ i imao je očitih sličnosti s planom koji je Tupanjanin iznio mornaričkom atašeu u studenom 1940.)

Britancima se nikada nije sviđao način na koji je jugoslavenski generalštab, čini se, razmišljao o masovnoj evakuaciji prije nego o borbi u vlastitoj zemlji. ⁴¹ Ovom je prilikom Tupanjanin rekao Britancima da je zadovoljan, jer ovaj plan predstavlja »iskrenu odluku«, pod kojom je vjerojatno razumijevao odluku da se bori s Nijemcima radije nego da odstane bez borbe. ⁴² Član Churchillova vojnog štaba poslao mu je 26. veljače bilješku u odgovoru na njegovo traženje komentara načelnikâ štaba, da Tupanjaninova stranka prima novčanu pomoć britanske vlade, pa se prema tome izneseni planovi moraju promatrati s određenim skepticizmom. Dijelovi plana, naročito napad na Albaniju, bili su razumni, ali u cjelini plan je bio »idealističan i neizvediv zbog teškoća podržavanja«. ⁴³

³⁶ FO 371/29802, Sargentova bilješka 24. 2. 1941.

³⁷ CAB 66 W. P. (41) 455, 1. 3. 1941.

³⁸ CAB 65/18 Ratni kabinet aa(41) 3. 3. 1941.

³⁹ FO 371/29779, Moskva 215, 12. 3. 1941; Beograd 405, 12. 3. 1941, Beograd 394, 11. 3. 1941.

⁴⁰ *Velimir Terzić*, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, str. 316—317.

⁴¹ Vidi, npr. FO 371/25034, FO Beogradu 790, 1. 12. 1940.

⁴² PREM 3 510/11, Beograd 289, 23. 2. 1941.

⁴³ PREM 3 510/11, A. N. Nichollova bilješka P. M.-u, 26. 2. 1941.

Nedostupna su svjedočanstva u kojoj mjeri su Britanci izrazili Tupanjaninu svoj skepticizam ili ga obavijestili o nemogućnosti da opskrbe jugoslavensku vojsku preko Jadrana ili da je evakuiraju preko Soluna; ali svakako izgleda da je to plan koji je Simović imao na umu za vrijeme udara, očito neupućen u njegovu neizvedivost.

Usprkos teškoćama oko britanske pomoći, načelnici štaba su potkraj veljače preporučili budu li britanske kopnene snage poslone u Grčku, »valja poduzeti svaki mogući napor da se Turci i Jugoslaveni pridruže borbi na našoj strani«. ⁴⁴ Kako bi postigao spomenuti cilj, Eden je iz Ankare požurivao kneza Pavla da ga primi u Beogradu. Željao da pomogne, u Londonu je Churchill zabilježio: »Postoji li išta što možemo učiniti? Treba li da iskušam svuju sposobnost s knezom Palsyjem?« ⁴⁵ Čini se da je sam Churchill izmislio ponižavajući nadimak »knez Palsy«, iako ga je kasnije s veseljem usvojio Dalton; vjerojatno se već od siječnja Churchill okretao protiv Pavla.

U prvoj polovici ožujka su oni s kojima su Britanci bili u vezi vršili sve veći pritisak na kneza namjesnika i njegovu vladu, kako bi spriječili potpisivanje bilo kakva sporazuma s Njemačkom. Narodna odbrana, vođe opozicijskih stranaka i drugih rodoljubnih društava uputili su 7. ožujka peticije knezu, uporno tražeći da ostane čvrst. ⁴⁶ Međutim, u jednom je slučaju peticija zatajila. SOE je tjedan dana pokušavala nagovoriti tri opozicijske stranke da se dogovore o peticiji; ali kao što je kasnije izvjestio Taylor, prvobitan nacrt bio je izmijenjen u posljednjem trenutku »dodavanjem nevažnih komentara o unutrašnjim pitanjima, što je oslabilo deklaraciju i veoma razdražilo kneza namjesnika«. ⁴⁷ Campbell je, tako je tada izvjestio, zatražio od SOE da urgira kod vođa opozicije da sastave peticiju u obliku obećanja Pavlu da će mu pružiti podršku u otporu, ali konačno je ona bila »čista malodušnost« utoliko što je posumnjala u lojalnost Hrvata; knez je s gorčinom rekao Campbellu kako su članovi i demokratske i nacionalne stranke uvjerali njemačko poslanstvo da peticija nije upravljena protiv Njemačke, protiv koje nisu imali ništa, već je bila samo akt unutrašnje politike. ⁴⁸ Ovaj mali incident zlokožno je nagovijestio stav vlade prema Njemačkoj stvoren *poslije* udara.

Kako se kriza oko pregovora s Njemačkom povećavala, Tupanjanin je postajao sve aktivniji, nastojeći uvjeriti članove Cvetkovićeve vlade da se povuku ako dođe do ustupaka Njemačkoj. ⁴⁹ Vršio je pritisak i na samog kneza Pavla. Pošto se 8. ožujka sastao s namjesnikom, rekao je britanskom poslanstvu kako misli da se razmatra neka »prijateljska deklaracija Njemačkoj«, možda da se dobije na vremenu, ali da je knez zaključio da će se Jugoslavija morati na kraju boriti. ⁵⁰ Dva dana kasnije

⁴⁴ CAB 66 / O. (41) 39, revidirano 24. 2. 1941, Politika na Srednjem istoku i istočnom Mediteranu.

⁴⁵ PREM 3 510/11, Ankara 419, 28. 2. 1941, Churchillova rukom pisana bilješka 28. 2. 1941.

⁴⁶ FO 371/29779, Beograd 352, 7. 3. 1941.

⁴⁷ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

⁴⁸ FO 371/29779, Beograd 381, 10. 3. 1941.

⁴⁹ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

⁵⁰ CAB 65/22/WM (41) 28, Dodatak 2 Beograd 380, 10. 3. 1941.

sastao se s Cvetkovićem, koji mu je rekao (netočno) da »nitko ne ide u Njemačku«. Tupanjanin je također izvijestio da je predstavnik Srpske zemljoradničke stranke u vladi Čubrilović rekao knezu Pavlu da »je narod prije za borbu nego za uzmak pred njemačkim pritiskom« i da se čini da je knez zbog toga zadovoljan.⁵¹

Usprkos Tupanjaninovu nepokolebljivu i vjerojatno iskrenom optimizmu, izgledi za Britance uskoro su počeli tamniti. Tupanjanin je 17. ožujka rekao predstavniku SOE da je Narodna banka brzojavila u New York, dajući upute da se jugoslavenske zlatne i dolarske rezerve u SAD prenesu u razne neutralne glavne gradove⁵² — s očitom namjerom da se preduhitri svaki američki potez za zamrzavanje jugoslavenske imovine ako Jugoslavija potpiše Trojni pakt. Nasuprot tomu, postojalo je nešto što se činilo poput suprotne indikacije — Cvetkovićeve je vlada zamolila Britance da se pobrinu za prosovinškoga bivšeg predsjednika vlade Milana Stojadinovića. Cvetković je 19. ožujka rekao Campbellu da on inzistira na uvjetima za pridruživanje Trojnom paktu, koji su bili vrlo teški za Nijemce, pa je smatrao da ih oni ne mogu prihvatiti. Ali idući je dan Campbell izvijestio da se položaj pogoršao utoliko što su Nijemci očito prihvatili jugoslavenske uvjete. On je preporučio ako se sporazum potpiše, britanska propaganda mora umanjiti njegovu važnost i Jugoslavene držati u igri.⁵³ Kasnije, istog dana Campbell je predložio da srpsko-hrvatska emisija BBC-a sada uzme strožu liniju, djelujući naročito na osjećaje Srba tako da najprije povećaju masovnu opoziciju u Srbiji potpisivanju bilo kakva sporazuma s Njemačkom, a zatim da osiguraju »žestoku reakciju u Srbiji (i koliko je god to moguće u ostalim dijelovima Jugoslavije)« ako se sporazum potpiše.⁵⁴ Eden se 21. ožujka u Kairu složio i s ovim prijedlogom i s Campbellovim ranijim prijedlogom da važnost potpisivanja pakta, ako do toga dođe, treba umanjiti, a Jugoslavene zadržati u igri, dodajući: »Čak i ako Jugoslavija potpiše sporazum s Njemačkom, ne moramo očajavati tako dugo dok jugoslavenska vlada ne prihvati vojne odredbe, a srpska se vojska odupire svakom pokušaju Nijemaca da prođu jugoslavenskim područjem.«⁵⁵

Ali u Londonu je Churchill bio tvrdoglaviji i manje tolerantan: 20. ožujka on je napisao skicu brzojava Edenu: »[...] stav prema Jugoslaviji preteže sve ostalo [...] Pretpostavljam da ćete se držati toga dok se ne izrekne ovakva ili onakva odluka [...]«⁵⁶

U Beogradu je Campbell 21. ožujka preuzeo inicijativu i pokrenuo pitanje državnog udara. Bilo je to zbog neuspjeha nastojanja Britanaca, naročito SOE i njenih srpskih prijatelja, da spriječe vladu kneza Pavla da potpiše Pakt. U poslanstvu je održan sastanak 19. ožujka uz prisutnost SOE, na kojem je dogovoreno da se pokuša nagovoriti vladu da podnese ostavku prije potpisivanja. Tupanjanin je 20. ožujka nagovarao Čubrilovića i Budisavljevića, predstavnike u vladi dviju stranaka koje je SOE

⁵¹ CAB 65/22/WM(41)28, Dodatak 2 Beograd 393, 11. 3. 1941.

⁵² CAB 65/22/WM(41)29, Bilješka 2 Povjerljivo Dodatak 17. 3. 1941.

⁵³ FO 371/40253, Beograd 461, 20. 3. 1941.

⁵⁴ PREM 3 510/11, Beograd 467, 20. 3. 1941.

⁵⁵ FO 371/30253, Kairo 640, 21. 3. 1941.

⁵⁶ PREM 3 510/11 skica brzojava od 20. 3. 1941.

financijski pomagala, a ta su se dvojica sastala s Mihailom Konstantinovičem, nezavisnim ministrom, prijateljem kneza Pavla, ali čovjekom nad kojim su — prema Georgeu Tayloru — »Tupanjanin i Budisavljević imali znatan utjecaj«. Ova su se trojica suglasila da se suprotstave Paktu i ako bude potrebno, podnesu ostavku.⁵⁷

Kada je te noći na sastanku vlade Cvetković objasnio predložene uvjete za pristup Jugoslavije sporazumu (koji su zapravo bili neočekivano povoljni), trojica su ministara glasala protiv pristupanja i nakon toga su podnijeli ostavku, dok ostala trojica nisu glasala. (Konstantinovića je knez kasnije uvjerio da povuče svoju ostavku, ali ju je zatim, pod pritiskom Tupanjanina, ponovno podnio.)⁵⁸ Međutim, to nije bilo dovoljno da obori Cvetkovićevu vladu ili spriječi potpisivanje Pakta. Zapravo aktivnosti SOE i njezinih srpskih prijatelja do te su točke — o tome bi se moglo raspravljati — jednostavno omogućavali Cvetkoviću da iznudi povoljne uvjete od Nijemaca i zatim dobije njihovu suglasnost da Jugoslavija objavi dva svoja »pridržavanja prava« ili uvjeta.

Čini se da ova »pridržavanja prava« nisu ostavila praktički nikakav dojam na srpske protivnike kneza Pavla, ako su ih ovi bili svjesni. (Verziju uvjeta objavio je u Londonu *The Times* datiranu 24. ožujka u Beogradu, u kojoj se tvrdilo da je postojao zapisnik prema kojem bi Jugoslavija bila obavezna dopustiti prolaz ratnog materijala i bolničke opreme glavnim željezničkim pravcima sjever—jug, bez ikakva prava na kontrolu i bez zapreke — priča o »zapečaćenim vlakovima« koja je, čini se, bila bez ikakva temelja i koja je možda dugovala svoj nastanak SOE ili njezinim srpskim prijateljima). Činjenica da su 20. ožujka svi hrvatski ministri glasali za potpisivanje Pakta vjerojatno je uvjerila mnoge Srbe da uvjeti moraju biti loši. Do tada je emocionalna atmosfera u Beogradu bila očito vrlo napeta. Maček — možda pristrani svjedok, ali vrijedan da se navede — pisao je kasnije da je pokušao uvjeriti Čubrilovića »koji je priznao da je smjer koji smo uzeli dobro zasnovan, ali je inzistirao da ni pod kakvim okolnostima ne može napustiti svoj položaj, jer bi to moglo stvarno ugroziti njegov život«. Maček je dodao kako nije mislio da se vrijedi truditi oko Budisavljevića »koji je za vrijeme cijelog tog razdoblja bio u stanju bliskom hysteriji«.⁵⁹ Ne začuđuje što je Cvetković imao teškoća da popuni prazna mjesta u svojoj vladi.⁶⁰

Takva je bila situacija kada je 21. ožujka Campbell brzojavio Edenu u Kairo: »Čini se sada da su argumenti, uvjeravanja i svi naši prijedlozi nemoćni da spriječe ili makar odgode potpisivanje.« (U tom trenutku nije znao kakva su bila pridržavanja prava.) Nastavljao je: »Osjećaji u Srbiji u svakom su slučaju jedva u pitanju i, budu li pod nečijim vodstvom, lako mogu prasnuti« kako bi se spriječilo ili poništilo potpisivanje »državnim udarom ili pobunom«. »Osobe koje su se obratile«, dodao je, »prikupljale su obavještenja da bi se prosudila ozbiljnost pokreta. Ovi su ljudi željeli biti sigurni da će Britanija prekinuti odnose s vladom koja potpiše Pakt i podržati novu«. Campbell je tada postavio praktično vojno

⁵⁷ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ *Vladko Maček, In the Struggle for Freedom*, str. 213—214.

⁶⁰ Ibid.

pitanje: treba li udar odgoditi, kako se trupe Osovine ne bi dovele na jugoslavensko-grčku granicu »prije nego što budemo spremni«, odnosno, prije nego što više britanskih trupa bude na položaju u Grčkoj?⁶¹

Na ovo je Eden vrlo oprezno odgovorio u brzojavu koji je izrazito pokazivao da on nije upoznat s aktivnošću SOE i Campbellovim brzojavima u srpnju i listopadu 1940. o mogućnostima udara. (Eden je postao ministar vanjskih poslova tek potkraj prosinca 1940. i bio je izvan Engleske od sredine veljače. Izgleda također, kada je pozvao Campbella u Atenu tri tjedna ranije, da nijedan nije postavio pitanje udara.) »Želio bih znati kakve su praktičke mogućnosti državnog udara«, brzojavio je Eden Campbellu. »Postoji li dovoljno snažna ličnost [...] da ga vodi? Tko je on i da li ste vi u dodiru s njim? Da li su pripreme dovoljno napredovale? [...] Kakav će biti stav vojske, naročito vojnih šefova koji su se do sada opisivali kao defetisti?« Eden je očito sumnjao u izgled za uspjeh, što ne iznenađuje s obzirom na Campbellov vrlo nejasan prikaz mogućnosti. Eden je potpuno u suprotnosti s politikom koja se tada vodila u Londonu naglasio: »S vojnog gledišta važnije je da Jugoslavija uskrati prolaz [...] njemačkim trupama nego da objavi rat, bude li Grčka napadnuta preko Bugarske [...] Sve dok je Jugoslavija odlučna da ne dopusti prolaz, Nijemcima će biti sada teško da usmjere napad na Grčku s dobrim izgledima na uspjeh [...]« Konačno je Eden skrenuo pažnju na pitanje koje je zaokupljalo grčkog vrhovnog zapovjednika, generala Alexandrosa Papagosa — stav komandanta južne jugoslavenske armije. Je li Campbell imao ikakvih veza s njim? »Tako dugo dok odbija prolaz Nijemcima, on je naš prijatelj. Kako bi na njega djelovao državni udar? Dok mene ništa ne bi zaustavilo da uskratim prolaz kroz Bitolu, još ne znam dovoljno da procijenim učinak udara u slučaju da to osiguram.«⁶²

Na ovom je stadiju, prema tome, Eden bio daleko od toga da bude oduševljen pomišlju na udar, koja mu je bila očito nova. Ali u Londonu je Churchill, vidjevši Campbellov brzojav od 21. ožujka, reagirao drukčije od Edena, kojem je brzojavio 22. ožujka: »To morate srediti u Kairu. Meni se čini važnijim da se Jugoslavija uvuče u rat na bilo koji način, nego da se dobije nekoliko dana na solunskom frontu [...]«⁶³

To je također bilo gledište načelnikâ štaba. U odgovoru na pitanje koje im je postavio Foreign Office, da li je u strateškom interesu Britanije da Jugoslavija postane »naš aktivan saveznik što je ranije moguće«, direktor planova je — prema bilješci Foreign Officea od 21. ožujka — odgovorio: »Da.«⁶⁴

Razilaženje između Edena u Kairu te Churchilla i načelnikâ štaba u Londonu brzo je nestalo. Eden je 22. ožujka brzojavio u Beograd, predlažući da Campbell istraži mogućnost stvaranja »čvršće alternativne vlade koja uključuje one koji su prijateljski raspoloženi prema našoj stvari«. Opunomoćio je Campbella da uvjeri »vojne vođe i ostale« da će Jugoslavija »ako

⁶¹ FO 371/30253, Kairo 654 (primljeno iz Beograda 171) 21. 3. 1941.

⁶² FO 371/30253, Kairo 650, 21. 3. 1941.

⁶³ FO 371/30253, J. Nicholsova bilješka 23. 3. 1941.

⁶⁴ FO 371/29782 R 3016/G, J. Nicholsova bilješka 21. 3. 1941.

bude uvučena u rat na našoj strani, imati najpuniju moguću britansku vojnu pomoć i dijeliti opremu iz iste zdjele« i da će Britanija podržati jugoslavenski zahtjev za Istru pri zaključenju mira.⁶⁵ Eden je 23. ožujka otišao korak dalje, rekavši da se čini kako događaji posljednja 24 sata pokazuju tri mogućnosti: da će ostavka ministara uzrokovati da Cvetkovićeva vlada »pojača svoju politiku prema Njemačkoj«; da će ta vlada biti rekonstruirana na čvršćoj osnovi; »da će izgledi za uspješan udar biti ranije (nastavljao je on), Campbell odlučio da je potreba za akcijom tako hitna da se ovaj ne može s njim konzultirati, imao je Edenovo puno ovlaštenje da djeluje kako prosudi da je najbolje. Udaljivši se donekle od svog brzojava 21. ožujka i u skladu s Churchillom, Eden je zaključio: »Morate znati da smo spremni riskirati ubrzanje njemačkog napada prije nego što dopustimo Jugoslaviji da postepeno uđe u njemačku orbitu.«⁶⁶ Konačan riskantan korak Eden je poduzeo 24. ožujka, šaljući brzojav Campbellu da se od kneza namjesnika sada ništa ne može očekivati: »Vi ste ovlašteni sada da nastavite [...] svim sredstvima kojim raspolazete da pokrenete vođe i javno mišljenje da shvati stvarnost i da djeluje u skladu sa situacijom. Imate moje puno ovlaštenje za sve mjere koje smatrate ispravnima da pomognete promjenu vlade ili režima čak i državnim udarom.« Svaka nova vlada, spremna da se odupre njemačkim zahtjevima, imat će punu podršku Britanije; »Možete tajno obavijestiti o tome svakog mogućeg vođu.«⁶⁷

U Londonu su Edenovi brzojavi pokazani SOE.⁶⁸ Dalton je 21. ožujka zabilježio u svome dnevniku: »Loše vijesti od Juggeryja [...] Poslan brzojav da se upotrijebe sva sredstva za izvršenje prevrata«, dodajući da je to odobrio Foreign Office.⁶⁹ Idući brzojav poslan je 24. ožujka, obavještavajući SOE u Beogradu »da punom parom pomogne nakon savjetovanja s poslanikom« (tako je to, barem, postavio Foreign Office).⁷⁰

Isti je dan Foreign Office pribilježio: »Campbell je sada suočen s vrlo teškim zadatkom.«⁷¹ I SOE u Beogradu je vidjela nastupajuće teškoće. Kako je Taylor pisao u svom izvještaju, iako su veze SOE — Srpska zemljoradnička stranka, rodoljubne organizacije, opozicijske stranke, pravoslavna crkva — mogle pripremiti teren za udar, one ga nisu mogle stvarno i provesti. Prirodno mjesto da se potraži vodstvo bila je srpska vojska, ali, s gledišta SOE, generalima se nije svidjela pomisao da riskiraju osobnu udobnost; to se odnosilo na Pešića i Kosića.⁷²

Campbell je također vjerovao da vojska mora imati ključnu ulogu. U brzojavu Edenu, ujutro 24. ožujka, izjavio je: »Izgledi provođenja uspješnog udara aktivno se razmatraju.« Kasnije tog dana on je brzojavio da

⁶⁵ FO 371/30253, Kairo 659, 22. 3. 1941.

⁶⁶ FO 371/30253, Kairo, 23. 3. 1941.

⁶⁷ FO 371/30253, Kairo, 709, 24. 3. 1941.

⁶⁸ FO 371/30253, Sargentova bilješka 23. 3. 1941.

⁶⁹ Daltonovi dokumenti, Daltonovi dnevni.

⁷⁰ FO 371/30253, J. Nicholsova bilješka 24. 3. 1941.

⁷¹ Ibid.

⁷² Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

nikakav udar ne može uspjeti ako to nije vojni udar, ili ga barem vojnici podržavaju; »Ako je državni udar moguć, on ima sigurno najbolje izgleda da će uspjeti ako ga izvrše oficiri.« Ali, dodao je, od sadašnjih vojnih šefova ničemu se ne može nadati, s jednim mogućim izuzetkom, iako bi se jedan ili dva generala na popisu umirovljenih mogli naći da vode pokret. Da bi se predobili takve vođe, bilo bi potrebno dati čvrstu ponudu vojne opreme. Samo obećanje »dijeljenje iz zajedničke zdjele« (kako je predložio Eden 22. ožujka) bilo je »i suviše nejasno i neće nas odvesti nikuda«. Popis zatraženog oružja, od »naše veze koja je predstavljala zahtjeve mogućeg vođe«, uslijedio bi ako se razlikuje od popisa koji je podnio vojni ataše u siječnju 1941. Campbell je zatražio hitan odgovor britanskih vojnih vlasti o tome što može ponuditi i predložio da bi neke stavke mogli dati Grci s tim da im se to nadoknadi.⁷³

Nakon pročitane brzoglasnice Churchill je pisao protiv ove zadnje točke: »Sir A. Cadogan. Duboko sumnjam u sve to. WSC 25. 3.« U Foreign Officeu je John Nichols zabilježio: »[...] Mislim da bismo svi trebali dijeliti sumnje prvog ministra i, ako udar zaista ovisi o trenutnoj opskrbi materijalom, izgledi su vrlo mračni.«⁷⁴

Campbell je 25. ožujka poslao daljnja dva brzoglasnice, naglasivši životnu važnost vojske, ali izražavajući vrlo malo nade u skori udar. »Organizacija alternativne građanske vlade naklonjene našoj stvari, za koju je vojna pomoć bitna i koju traže pomagači s kojima smo u dodiru, treba vremena«, rekao je, »[...] čak i tada uspjeh bi bio daleko od sigurnog [...] Može lako doći do hapšenja naših pomagača.«⁷⁵ I kasnije, istog dana: »vojska je od vrhunske važnosti bilo da ona sama da alternativnu vladu ili kao nužan element podrške za bilo koju građansku vladu.« Čak i da je nova vlada uspostavljena u Beogradu, dodao je, teško da bi to bilo išta više do srpske vlade koja ne bi imala podršku u Hrvatskoj i Sloveniji: »Zato se slažemo da naši naponi moraju biti usmjereni na jačanje srpskog otpora, tim više što je južna Srbija za nas i Grčku vitalna točka.« On, međutim, još nije bio u dodiru s generalima u južnoj Srbiji (to jest Makedoniji), što su i dalje predlagali Eden i britanski vojni komandanti.⁷⁶

Iz brzoglasnica koje je do tada poslao Campbell, bilo je jasno da je SOE s njim čvrsto surađivala — kao što je Taylor kasnije pisao u svom izvještaju — i da je on znao što su oni namjeravali; mogućí udar na koji se osvrtao morao se osnivati na obavijesti od SOE. Također je vrlo vjerojatno da je »veza« koju je spomenuo u svom brzoglasnici 24. ožujka bio Ilija Trifunović, iako tko je »mogućí vođa« — iz konteksta vjerojatno neki general na popisu umirovljenih — mogao biti, ostaje zagonetka; ni Mirković ni Simović, konačni vođe, nisu bili na popisu umirovljenih.

Taylor je u svom izvještaju pisao da je glavna veza SOE s mogućim vođama udara bio Ilija Trifunović, koji ih je 24. ožujka uvjeravao da pripreme dobro napreduju. SOE je u Beogradu primila 25. ožujka savjet iz Londona da mora pokušati izvršiti sabotažu na vlaku kojim se Cvetković

⁷³ FO 371/30253, Beograd 514, 24. 3. 1941.

⁷⁴ Ibid., J. Nicholsova bilješka 25. 3. 1941.

⁷⁵ FO 371/30253, Beograd 527, 25. 3. 1941.

⁷⁶ FO 371/30253, Beograd 528, 25. 3. 1941.

i Cincar-Marković vraćaju iz Beča, gdje su potpisali Pakt, ali to su odbacili, jer ih je Trifunović uvjeravao to poslijepodne da je uspjeh zavjere 99 posto siguran. Obavijestili su London da »dobro napreduje mnogo veći projekt«, iako Trifunović nije još očekivao akciju prije isteka oko 48 sati.⁷⁷

Prema tome, sve do 25. ožujka i Campbell i SOE bili su, čini se, vrlo nesigurni u uspjeh; ali otad je Trifunović postao optimistički raspoložen i saopćio svoj optimizam SOE. To je sigurno moralo značiti da je od tog dana znao kakav je bio Mirkovićev opći plan. (Navečer 26. ožujka, prema govorenju Simovićeve adutanta Ristića, on je bio u štabu zračnih snaga s Mirkovićem »spreman da mobilizira svoju organizaciju da pomogne revolucionarima ako bude potrebno«.)⁷⁸

Jesu li Trifunović, SOE ili Campbell znali o Mirkovićevu planu prije 25. ožujka? U Campbellovim brzojavima sve do 25. ožujka i 25. nisu se spominjale jugoslavenske zračne snage, čiji je komandant bio Simović, a njegov zamjenik Mirković. Kada je riječ o SOE, Taylor je, u izvještaju koji je bio pošten, ali očito sastavljen tri mjeseca kasnije da bi pomogao Daltonu prikazati udio SOE u udaru u najpovoljnijem svjetlu, pisao da »smo bili u stanju da slijedimo razvoj zavjere kako putem veze zrakoplovnog atašea s Borom Mirkovićem tako i, mnogo bliže, putem vlastite veze s Trifunovićem«.⁷⁹ Pišući više od godinu dana poslije događaja, Campbell je komentirao izvještaj da je Mirković (sada na Srednjem istoku) rekao da je bio »agent Britanaca« prije udara: »Ako je on zaista bio 'agent', ja to nisam znao. Znao sam da je u povjerljivoj vezi sa zrakoplovnim atašoom i da mu je rekao da se planira državni udar, ali nikada nije davao nikakve pojedinosti ili datume, i sumnjam da ga je plaćala neka od naših obavještajnih ili nekih drugih službi.«⁸⁰ Međutim, Campbell nije rekao koji je dan bio obaviješten o vezi zrakoplovnog atašea, ni kako je to dugo trajalo; prema načinu izražavanja u njegovu pismu, on je mogao misliti da je čuo o toj vezi *poslije* udara, možda od samog zrakoplovnog atašea.

Prema tome, na osnovi do sada dostupnih dokaza ne može se dati jasan odgovor na pitanje koliko je zrakoplovni ataše stvarno znao o Mirkovićevim planovima, koliko je o njima rekao Campbellu ili SOE, ni kada je točno prvi put saznao za njih. Churchill je u svojoj povijesti drugoga svjetskoga rata pisao o Mirkovićevu nadređenom oficiru Simoviću: »Od prosinca (1940) njegov ured u štabu zračnih snaga preko rijeke od Beograda u Zemunu postao je tajno središte opozicije njemačkom prodiranju na Balkan i tromosti jugoslavenske vlade.«⁸¹ Simovićev adutant, Dragiša Ristić, pisao je da Simović nije započeo pomišljati na udar sve do siječnja 1941 — a i tada kao posljednje utočište i kada vrijeme bude zrelo.⁸² Ristić je dodao, međutim, da je Mirković razmišljao o mogućnosti akcije od 1937, ubrzo pošto je Stojadinovićeva vlada potpisala sporazum s Itali-

⁷⁷ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

⁷⁸ Ristić, loc. cit., str. 88.

⁷⁹ Izvještaj SO-u od A/D i D/HY 24. 6. 1941.

⁸⁰ FO 371/33490 Campbellovo (Washington) pismo u lipnju 1942.

⁸¹ Winston Churchill, The Second World War III, str. 140.

⁸² Dragiša N. Ristić, Yugoslavia's Revolution of 1941, Pennsylvania State University Press 1966, str. 84.

jom, a da se nije savjetovala s čehoslovačkim i rumunjskim partnerima Jugoslavije u Maloj antanti.⁸³ Ali, po svemu, Mirković je svoje misli držao za sebe i ništa ne pokazuje da je Simović znao o njima prije prosinca 1940. ili siječnja 1941.

Britanski vojni ataše, potpukovnik Clarke, morao je imati prilično česte službene kontakte sa Simovićem, od 1938. do 1940, kada je Simović bio načelnik generalštaba. U svom godišnjem izvještaju o događajima 1940. Clarke je pisao o zamjeni Simovića kao načelnika generalštaba s Kosićem. Pri tome je spomenuo da Kosiću »nedostaje inteligencija i odlučnost njegova prethodnika«.⁸⁴ Međutim, strateški plan koji je Simović formulirao kao načelnik generalštaba za obranu stvarnih granica Jugoslavije kritizirao je Clarke kao vojno neopravdan i mnogo manje vrijedan od alternativnog plana koncentriranja jugoslavenskih snaga za obranu Srbije.⁸⁵

Danas je dostupno malo dokaza o kontaktima zrakoplovnog atašea sa Simovićem ili Mirkovićem prije udara. No postoje dva brzojava koja pokazuju da su 21. i 22. ožujka njegova glavna briga očito bili planovi za evakuaciju jugoslavenskih zračnih snaga. Izvijestio je 21. ožujka o razgovoru sa »J. K.«, koji je predstavljao »L. M.« (ličnosti iza ovih inicijala bile su nepoznate Foreign Officeu), o ciljevima bombardiranja i evakuaciji zračnih snaga u stanovitim okolnostima; mislio je da postoje »dobri izgledi« da zračne snage »igraju ulogu u našu korist ma kakav bio politički ishod«. Macdonald je dodao da je i on razmatrao moguću upotrebu pomoćnih aerodroma za slijetanje britanskih bombardera u Srbiji u slučaju neprijateljstava; razgovore je morao držati u tajnosti jer »postoje jugoslavenski osjećaji koji ih tjeraju protiv njihovih interesa isključivo za naše vlastite«.⁸⁶ Izvijestio je 22. ožujka da su glasine o predstojećem potpisivanju Trojnog pakta u zrakoplovstvu rezultirale »jačanjem odluke pilotâ da odlete iz zemlje radije nego da dođu pod njemačku kontrolu«. »Slavenski je temperament, međutim, takav«, nastavljao je, »da pošto se Pakt potpiše [...] može doći do reakcije očajanja koja bi uzrokovala mračno mirenje s novim redom«; zato je trebalo ohrabrivati evakuaciju radije prije nego kasnije. Završetak brzojava glasio je: »Održavam prisne veze s poslanikom i drugim organizacijama vezanim za ovo poslanstvo.«⁸⁷ Ako je ova posljednja tvrdnja bila sasvim točna, i ako je Macdonald znao išta određeno o Mirkovićevim planovima, čini se malo čudnim da bi Campbell toliko brzojavljao, ispitujući i oklijevajući o izgledima za udar kao što je zaista učinio između 21. i 25. ožujka.

Zapravo, ni jedan Macdonaldov brzojav od 21. i 22. ožujka nije upozoravao na to da on očekuje udar koji bi uvukao Jugoslaviju kao borbenog saveznika — mada je, možda, bio samo krajnje diskretan. Eden je te brzojave dobio od načelnika zrakoplovstva za Srednji istok i odgovorio je 23. ožujka: »Ako pakt s Njemačkom bude potpisan i postane vjerojatno da se vojska neće boriti, mi bismo željeli evakuirati zračne snage [...] Vi

⁸³ Ristić, loc. cit., str. 84.

⁸⁴ FO 371/30259, depeša potpukovnika C. S. Clarkea R. I. Campbellu 30. 12. 1940.

⁸⁵ FO 371/25034 M. A. Beograd W. O.-u 00220, 12. 11. 1940.

⁸⁶ FO 371/30253 A. A. Beograd za Air Commodore Boyle Y 147, 21. 3. 1941.

⁸⁷ FO 371/30253 A. A. Beograd za Air Commodore Boyle Y 152, 22. 3. 1941.

imate puno ovlaštenje da djelujete kako bude zahtijevala situacija. Ako se ijedan dio srpske vojske bude borio na našoj strani, mi moramo predložiti da se jugoslavenske zračne snage upotrijebe zajedno sa snagama RAF-a, podržavajući ih.»⁸⁸ (Iz ovog proizlazi da Eden u tom trenutku nije polagao nade u udar, već u posebne akcije komande jugoslavenske južne armije.)

Poslije udara Macdonald je prikazivao svoje kontakte sa zračnim snagama u tim danima prilično drukčije. U jednom izvještaju o udaru koji je poslao 31. ožujka, pisao je: »Vrlo malo građana i većina vojske i zračnih snaga nije znala uopće ništa o tome; primjer za to je da sam veoma teško mogao uvjeriti nestrpljive pilote, koji su mi pristupili privatno, pa čak i komandante jedinica zračnih snaga, da ne lete u Grčku svojim avionima.«⁸⁹ Ipak, ako je i znao mnogo o planovima za udar kada je slao svoje brzojave 21. i 22. ožujka, oni su sigurno prenosili prilično zbunjujući dojam.

Sigurno je, međutim, da su se u drugoj polovici ožujka glasine o mogućem udaru širile Beogradom. Turski službenik koji je napustio Jugoslaviju 17. ožujka izvijestio je da su izrađeni planovi za pokretanje revolucije, koju su trebali voditi vojni načelnici — spomenuti su general Simović i general Milan Nedić — zajedno s vođama srpskih stranaka, uključujući demokrate i radikale; knez Pavle i njegova porodica vjerojatno će biti likvidirani.⁹⁰ Simović je 23. ožujka izvršio krajnje nezavjerenički potez otišavši knezu Pavlu i upozorivši ga da bi moglo doći do prevrata ako se potpiše sporazum s Njemačkom; on neće biti u stanju da zadrži svoje oficire od bombardiranja kraljevskog dvora i vladinih zgrada prije nego što odlete u Grčku. Ministar rata, general Petar Pešić, očito to nije shvatio ozbiljno, rekavši — prema Mačekovu izvještaju o ovom čudnom događaju — da je Simović bio »neuravnotežen, ali potpuno bezopasan tip« i da je afera zaboravljena.⁹¹ Njemački ministar u Beogradu, Viktor von Heeren, brzojavio je 26. ožujka u Berlin o glasinama o zavjeri, povezujući s njima Simovićevo ime, ali rekavši da vlada vjeruje da je ona gospodar situacije.⁹²

Prvi susret Macdonalda i Simovića zabilježen u do sada dostupnim dokumentima bio je ujutro 26. ožujka na zahtjev zrakoplovnog atašea. Njegov brzojav u kojem opisuje susret jedino je svjedočanstvo koje datira prije udara o bilo kakvoj zavjereničkoj vezi između Britanaca i vođa zrakoplovstva. Macdonald je izvijestio ministra zrakoplovstva da je susret pripremljen u velikoj tajnovitosti, jer je Simović vodio »organizaciju koja je namjeravala provesti državni udar«. Simović je odavao izgled »živahnosti združene s energijom i sposobnošću koje sam rijetko primjećivao među bivšim oficirima srpske vojske« i ostavljao dojam iskrenosti i čestitosti. Macdonald je rekao da »postoji organizacija koja radi na

⁸⁸ FO 371/30253, Kairo 703, 23. 3. 1941.

⁸⁹ FO 371/30209 A. A. Beograd, Ministarstvu zrakoplovstva X 8624, 31. 3. 1941.

⁹⁰ FO 371/30253, Ankara 666, 25. 3. 1941.

⁹¹ V. Maček, In the Struggle for Freedom, str. 214–215; Hoptner, loc. cit., str. 239–240; Ristić, loc. cit., str 74–78.

⁹² FO 371/29803, Njemačka bijela knjiga o sukobu s Grčkom i Jugoslavijom.

zbacivanju vlade« u koju ima povjerenja i zamolio Britance da imaju povjerenja u nju i u njega; »Nećemo morati čekati više od nekoliko dana na državni udar«. Zemlja, rekao je, želi odbaciti sporazum i smatrao je da to gotovo sigurno znači rat.

Macdonald je izvijestio da je Simović predviđao da će Jugoslavija ući u rat s Albanijom odmah nakon udara, a protiv Njemačke i Bugarske za nekoliko dana. On je zatim pitao kakvu pomoć Britanija može dati i izgledao je impresioniran idejom »zajedničke zdjele« (kao što je predložio Eden), ali razočaran time što se nisu mogla dati nikakva preciznija obećanja, iako se složio da bi talijanski plijen u Albaniji mogao biti dobar. Simović nije rekao što je namjeravao učiniti s knezom Pavlom, ali je Macdonald izvijestio da je saznao od njegova oficira da bi knez namjesnik bio predan Britancima. Macdonald je zaključio: »Stečeni dojam [. . .] bio je da se general sada predao smjeru akcije od kojeg ga ništa ne bi moglo odvratiti.«

Zrakoplovni je ataše uputio svoj brzojav direktoru obavještajne službe pri Ministarstvu zrakoplovstva, s molbom da general Wavell, vrhovni zapovjednik Srednjoistočne komande, bude obaviješten »za svoju vlastitu tajnu obavijest«; inače bi se to moralo smatrati velikom tajnom, jer bi svako razotkrivanje moglo ugroziti uspjeh udara.⁹³ Međutim, njemački poslanik u Beogradu izvijestio je Berlin o susretu Simović — Macdonald istog dana, 26. ožujka: »Raspravljalo se o točnim pojedinostima u vezi britanske pomoći u slučaju rata sa silama Osovine, što Simović smatra neizbježnim ako udar uspije.«⁹⁴

Prilično je čudno da Macdonaldov brzojav Ministarstvu zračnih snaga nije poslan iz Beograda sve do 19,40 sati iako se on sastao sa Simovićem ujutro, na njegov zahtjev. Izgleda da o tome nije obavijestio poslanika.⁹⁵ Štoviše, brzojav još ostavlja otvoreno pitanje koliko je mnogo sam Macdonald stvarno saznao i kako brzo. U brzojavu nije spomenuo Mirkovića (osim ako je on bio »oficir njegova /Simovićeve/ osoblja« koji mu je rekao da će knez namjesnik biti predan Britancima) ni ikakve ranije kontakte s organizatorima udara. Ipak, u brzojavu koji je Macdonald poslao 31. ožujka, četiri dana *poslije* udara, rekao je da je glavni organizator udara Mirković »s kojim sam bio u bliskom dodiru prije i za vrijeme događaja. »Simović«, dodao je, »se složio da preuzme novu ulogu, ali nije bio dobro upoznat s pojedinostima u pozadini udara koji« rekao je Macdonald, »ne samo da se držao u velikoj tajnosti, već je bio veoma dobro organiziran.« Također je rekao da je Mirković bio njegov osobni prijatelj već više od dvije godine.⁹⁶

Sigurno da je, ma koliko bile proširene glasine o udaru, vrlo malo ljudi znalo za stvarne Mirkovićeve planove. Simovićev adutant Ristić dao je iskaz očevica o načinu na koji su niži oficiri, odabrani gotovo slučajno u posljednjem trenutku i koje je Mirković odredio da uhapsu Cvetkovića

⁹³ FO 371/30253, Beograd 536, 26. 3. 1941.

⁹⁴ FO 371/29803 Navođenje von Heerenova brzojava od 26. 3. 1941. u Njemačkoj bijeloj knjizi.

⁹⁵ Sir Peter Garran autoru.

⁹⁶ FO 371/30209 A. A. Beograd Ministarstvu zrakoplovstva X 8624, 31. 3. 1941.

i zauzmu ključne točke u Beogradu, primili svoja prva naređenja u noći od 26. do 27. ožujka, bez ikakva ranijeg znanja.⁹⁷ Izgleda da nema razloga sumnji u taj izvještaj. Također je zanimljivo da Ristić ne spominje nikakve kontakte prije udara između Simovića ili Mirkovića i Britanaca, a saznala sam da to ne čini ni Simović u svojim memoarima.

Neizbježno se javlja pitanje je li vjerojatno da bi Mirković otkrio svoje planove atašeu strane službe, makar i Englezu i osobnom prijatelju — da li bi mu tako tajnovit čovjek vjerovao.

Ne može se dati konačan odgovor. Ali čini se vjerojatnim da je Macdonald znao relativno malo sve do uoči udara, pa čak i tada, iz ovog ili onog razloga, nije bio sklon dijeliti svoje obavijesti sa svojim britanskim kolegama ili pretpostavljenima u Beogradu. Moram zaključiti da Britanci nisu organizirali udar, mada je propagandni posao i politička agitacija koju su provodili u Beogradu — putem veza SOE i drugim načinima — prilično utjecala na mišljenje i psihološki pripremila put za njegov uspjeh. S tim u vezi njihov je doprinos bio prilično sličan onome koji su svojatali jugoslavenski komunisti, iako je predznanje Komunističke partije bilo još manje od predznanja Britanaca.

Vjerojatno je istina da, kao što je Eden rekao ratnom kabinetu 11. travnja 1941, do udara ne bi došlo da nije bilo britanske pomoći Grčkoj.⁹⁸ Ili, kao što je kasnije pisao u svojim memoarima: »Campbell [. . .] je učinio sve što je bilo u njegovoj moći da ohrabri snažnije među političarima i u vojsci [. . .] Njegovo bi ovlaštenje bilo zanemarivo da već nije bilo dokaza da je Britanija ispunjavala svoje jamstvo Grčkoj.«⁹⁹ Slanje britanskih snaga u Grčku moglo je lako biti važan faktor u neposrednom izazivanju udara, utoliko što su njegovi organizatori — i srpska vojska uopće — bili opsjednuti mišlju o novom solunskom frontu i o drugoj evakuaciji preko Jadrana ili preko Soluna.

Pa ako Britanci nisu ni na koji način organizirali udar od 21. ožujka, oni su sigurno *željeli* udar i pokušavali da ga izazovu. Zato moraju snositi stanovitu odgovornost za nj. Neki Jugoslaveni, a i drugi, pitali su: »Da li se to isplatilo?« U to vrijeme Britanija i Grčka nisu imale gotovo ništa od udara u vojnom smislu, a Jugoslaveni su mnogo pretrpjeli od okupacije Osovine, koja bi možda bila izbjegnuta ili barem odgođena. Nasuprot tomu, da je Simovićeva vlada provela plan koji je Simović zacrtao Macdonaldu 26. ožujka — i ranije »W« Tupanjaninu u veljači — i izvršila napad u Albaniji i Bugarskoj prije nego što su Talijani ili Nijemci ili Bugari bili spremni, udar je mogao promijeniti tijek balkanskoga ratnog pohoda: vjerovanje da se to moglo dogoditi vjerojatno objašnjava neizmjereno oduševljenje kojim je Churchill pozdravio udar 27. ožujka. Ipak, Britanci su jedva bili u položaju da osuđuju Simovićevu vladu zbog njezina oklijevanja da učini ikakav potez, s obzirom na njihovu vlastitu nesposobnost da daju oružje i neznatne britanske kopnene snage u Grčkoj. Macdonald je izvijestio uoči njemačke invazije da su Jugosla-

⁹⁷ Ristić, loc. cit., str. 90–91.

⁹⁸ WM(41)39, Bilješka 2, 11. 4. 1941.

⁹⁹ A. Eden, *The Reckoning*, str. 229.

veni »vrlo razočarani malim brojem naših trupa u Grčkoj« i da je načelnik zrakoplovstva komentirao »ce n'est pas sérieux« (to nije ozbiljno).¹⁰⁰

Pitanje je li udar, izazvavši napad Osovine na Jugoslaviju, bio uzrok odgađanju njemačke invazije na Rusiju za nekoliko ključnih tjedana, nedavno je osporavano. Čini se da i sada britanski vojni povjesničari misle kako stvaran uzrok treba potražiti drugdje. Kada je pisao povjest drugoga svjetskog rata, Churchill je vjerovao da udar *jest* uzrokovao odgodu, ali je priznao da Britanija u to vrijeme nije znala da će on imati takvu posljedicu, dodajući: »Barem smo napravili bolje nego što smo mislili.«¹⁰¹ Eden je, kao što saznajemo iz njegovih memoara, također vjerovao da je udar uzrokovao odgađanje — i da ga je odgađanje opravdalo, a time i opravdalo britansku kampanju u Grčkoj. Drugi mogući razlozi za odgađanje, nedavno izneseni, primjerice u knjizi Martina van Crevelda *Hitler's Strategy 1940—1941*, suviše su tehnički za opseg ovog referata.¹⁰² U zaključku se mora istaknuti da je u ono vrijeme udar psihološki i moralno utjecao na prosječne ljude u Britaniji i, gotovo sigurno, u većini zemalja Evrope kojima su vladali Nijemci, što je značilo vrlo mnogo. Prema tome, štetio je Hitlerovu osobnom prestižu i mitu o njegovoj sve-moći. Ma kakvi bili motivi ili greške jugoslavenskih organizatora udara ili britanskih pomagača, to je možda njegovo glavno opravdanje.

¹⁰⁰ FO 371/30209 A. A. Beograd generalštabu B. A. F. Grčka Y 212 5/4. 5. 4. 1941.

¹⁰¹ W. Churchill, *The Second World War III*, str. 318 i d., str. 84.

¹⁰² Martin van Creveld, *Hitler's Strategy 1940—1941*, str. 170—176.